

Ο ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ ΣΤΑΡΟΣΕΛ

|| Chavdar Tzochev
Δρ Αρχαιολόγος

ΤΟ ΧΩΡΙΟ ΣΤΑΡΟΣΕΛ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΠΟΔΕΣ ΤΟΥ βουνού Σρέντα Γκόρα, περίπου 200 χιλιόμετρα βόρεια των ακτών του Αιγαίου (χάρτης). Η λοφώδης περιοχή βόρεια του χωριού είναι διάσπαρτη από ταφικούς τύμβους, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει ο Τσετίνοβα Μογκίλα. Τον χειμώνα του 1999/2000, κυκλοφόρησε η είδηση ότι στον τύμβο είχε γίνει λαθρανασκαφή, έπειτα από την οποία αποκαλύφθηκε η είσοδος ενός τάφου. Κατά τη διάρκεια εσπευσμένων ανασκαφών που ακολούθησαν, ο αρχαιολόγος Γκεόργκι Κίτοφ αποκάλυψε με μηχανικά μέσα την είσοδο του τάφου και τον αναλημματικό τοίχο που περιέβαλλε τον τύμβο, και καθάρισε τους ταφικούς θαλάμους από τα αναμοχλευμένα χώματα και υλικά¹. Το μνημείο προκάλεσε γρήγορα αίσθηση, έγινε γνωστό ως «θρακικός ναός» και άνοιξε για το κοινό, παρά την επισφαλή κατάστασή του και μια σειρά από αδέξιες παρεμβάσεις με στόχο τη διατήρησή του.

Μια αρχιτεκτονική μελέτη, η οποία διεξάγεται από το 2016, ανέδειξε την εξαιρετική σημασία του τάφου του Σταροσέλ². Αποτελεί το πρώτο θρακικό μνημείο που προσφέρει τόσο σαφή εικόνα της διαδικασίας υβριδισμού οικοδομικών παραδόσεων, η οποία κατέληξε να καθορίσει την ελληνιστική αρχιτεκτονική. Ενώ αρκετά στοιχεία της διαδικασίας αυτής συνδέονται με μνημεία της Μικράς Ασίας και της Μακεδονίας, η Θράκη είναι αυτή που αναδεικνύεται τώρα ως χωνευτήρι, όπου διαφορετικές οικοδομικές παραδόσεις έχουν αναμειχθεί.

Ο τάφος του Σταροσέλ αποτελεί έναν από τους πολλούς που κατασκευάστηκαν στη Θράκη κατά τα τέλη του 4ου–αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. και σε γενικές γραμμές, όσον αφορά το σχέδιο και τα δομικά χαρακτηριστικά του, ανήκει σε μια ομάδα θολωτών τάφων τυπικών στην περιοχή αυτή. Ωστόσο, ο τάφος του Σταροσέλ διακρίνεται για την πολυπλοκότητα του σχεδίου του, τη φιλοδοξία της κλίμακάς του, την επιδεξιότητα της μηχανικής του και τη δεξιοτεχνία της εκτέλεσής του. Θα πρέπει να σχεδιάστηκε και να κατασκευάστηκε από έμπειρο αρχιτέκτονα και από λιθοξόους με εκτεταμένες γνώσεις μνημειακής αρχιτεκτονικής που προέρχονταν από περιοχές του Αιγαίου. Πιθανότητα επρόκειτο για περιοδευόντες τεχνίτες, στους οποίους ανατέθηκε η δημιουργία μιας πρωτότυπης, χαρακτηριστικής μορφής ηρώου για κάποιον Θρακιώτη πάτρωνα, πράγμα που επετεύχθη με τον αριστοτεχνικό συνδυασμό ποικίλων κατόψεων, κατασκευών και διακοσμητικών στοιχείων, σε μια καλά μελετημένη και ενιαία σύνθεση.

ΤΥΜΒΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

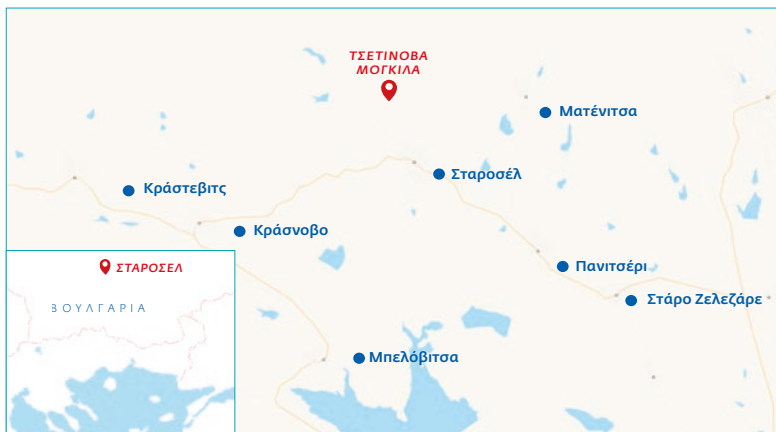
Ο τύμβος Τσετίνοβα Μογκίλα είναι χτισμένος πάνω σε μια ορεινή κορυφογραμμή με κλίση προς τα νότια και εξαιρετική θέα στη γύρω κοιλάδα (εικ. 2). Υψώνεται σε αρκετά ανώμαλο έδαφος και έχει διάμετρο 73–79 μ. (εικ. 3). Το ύψος του φτάνει τα 25,5 μ., από το χαμηλότερο σημείο της ανατολικής περιφέρειας, ενώ το αρχικό του ύψος μπορεί να ξεπερνούσε τα 30 μ. Την εποχή που χτίστηκε, ο Τσετίνοβα Μογκίλα ήταν πιθανότατα ο μεγαλύτερος ταφικός τύμβος στη Θράκη. Αλλά αυτό που τον έκανε πραγματικά εντυπωσιακό ήταν ότι χτίστηκε πάνω σε ένα φυσικό ύψωμα, δημιουργώντας ένα ταφικό σήμα ορατό από χιλιόμετρα. Τον μνημειακό χαρακτήρα του ενισχύει ακόμη περισσότερο ένας ισχυρός τοίχος από όγκους γρανίτη, ο οποίος περικλείει τον τύμβο από τα δυτικά, τα νότια και τα ανατολικά. Ο τοίχος θα πρέπει να αποτελούσε επιβλητικό στοιχείο της εμφάνισης του μνημείου, αλλά και μια πρακτική αναγκαιότητα για να συγκρατείται το γέμισμα του τύμβου στην επικλινή κορυφογραμμή. Στο μεγαλύτερο μέρος του μήκους του, διατηρούνται από μία έως επτά σειρές σε ύψος. Το αρχικό του ύψος ξεπερνούσε τα 8 μ. στα ανατολικά. Ο συνδυασμός ενός τεράστιου τύμβου, ενός φυσικού λόφου και ενός περιβόλου είναι πρωτοφανής στη Θράκη. Στη Μακεδονία, παρόμοιος συνδυασμός συναντάται μόνο στον τύμβο του Καστά, που χτίστηκε αρκετές δεκαετίες αργότερα και ίσως να είχε στοιχεία εμπνευσμένα από εκείνον του Σταροσέλ.

ΠΡΟΠΥΛΟ

Η είσοδος στον τάφο γινόταν από τα νότια, μέσω ενός πρόπυλου που πλαισιωνόταν από παραστάδες. Η κυρίως κλίμακα του πρόπυλου οδηγεί σε μια πλατφόρμα μπροστά από τον διάδρομο του τάφου. Από εκείνο το σημείο, δύο κλίμακες οδηγούν προς τα ανατολικά και τα δυτικά. Σήμερα, αυτές οι διακλαδώσεις καταλήγουν σε ανάχωμα πάνω από τα κατεστραμμένα τμήματα του αναλημματικού τοίχου, αλλά αρχικά θα πρέπει να συνέδεαν το πρόπυλο με ένα επίπεδο ύψωμα που στηριζόταν στον αναλημματικό τοίχο. Αυτό το επίπεδο ύψωμα θα μπορούσε να περιβάλλει τον τύμβο, σχηματίζοντας ένα υπερυψωμένο μονοπάτι γύρω από τον τάφο (εικ. 4α–β). Η αρχιτεκτονική διαμόρφωση του πρόπυλου είναι δύσκολο να αναπαραχθεί λόγω της κατάστασης διατήρησής του και του γεγονότος ότι μέρη του είχαν ανακατασκευαστεί, προκειμένου να αποκλειστεί η είσοδος με τοίχο. Επιπλέον, υπάρχουν ενδείξεις

01

02

03

Χάρτης

Η θέση Τσετινοβα Μογκίλα, Σταροσέλ.

01

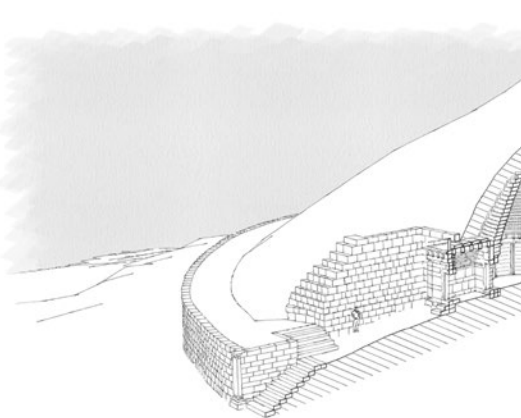
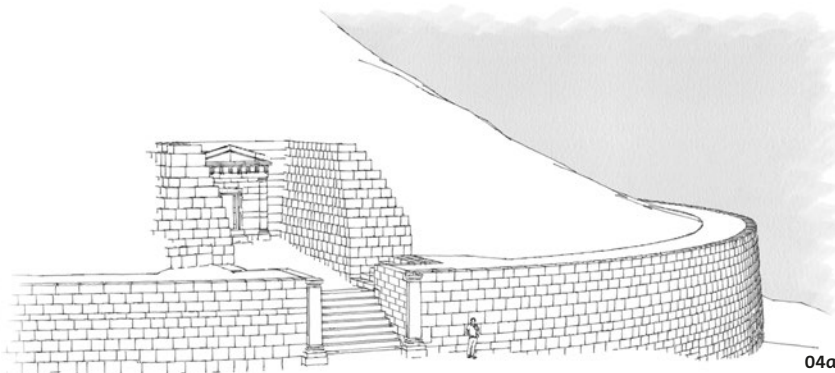
Ο δωρικός ρυθμός στον ταφικό θάλαμο (© C. Tzochnev).

02

Η τοποθεσία Τσετινοβα Μογκίλα, από τα ανατολικά (© C. Tzochnev).

03

Η τοποθεσία Τσετινοβα Μογκίλα, από τα νότια (© C. Tzochnev).

ότι το πρόπυλο δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Ως εκ τούτου, η αναπαράσταση της αρχικής του εμφάνισης παραμένει υποθετική.

ΠΡΟΣΟΨΗ

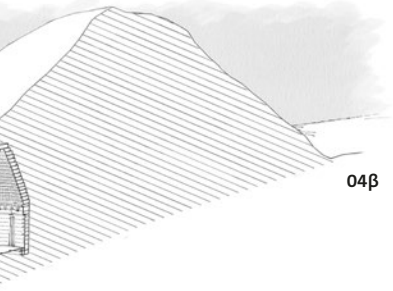
Η πρόσοψη του τάφου πλαισιώνεται από τους τοίχους του ανοιχτού δρόμου, που είναι κατασκευασμένοι από το ίδιο υλικό και με την ίδια τεχνική όπως ο αναλημματικός τοίχος του τύμβου. Το ανώτερο τμήμα της πρόσοψης και η θύρα έχουν καταστραφεί, αλλά είναι δυνατόν να αναπαραχθούν σχεδόν εξ ολοκλήρου με βάση τη μελέτη των σωζόμενων θραυσμάτων (εικ. 5, 6). Αβέβαιη παραμένει η αναπαράσταση του αετώματος, της σίμης, των ακρωτηρίων και της γλυπτικής διακόσμησης, η οποία περιελάμβανε ένα ζευγάρι ανάγλυφων αιλουροειδών.

Σε αντίθεση με άλλους θρακικούς τάφους, οι οποίοι έχουν είτε απλές, άναρχες προσόψεις είτε, σπανιότερα, ενσωματώνουν ξεχωριστά στοιχεία των διαφορετικών αρχιτεκτονικών ρυθμών σε μία πρόσοψη, ο τάφος του Σταροσέλ παρουσιάζει στην πρόσοψη μια πλήρως ανεπτυγμένη αναπαράσταση κτιρίου. Η σύνθεση των ιωνικών παραστάδων και του δωρικού θριγκού είναι καθαρά διακοσμητική: η λειτουργία τους είναι να δημιουργήσουν την ψευδαίσθηση του βάθους και να αποκρύψουν την κατασκευή της στέγης του προθαλάμου, με την οποία δεν έχουν καμία δομική σχέση. Τέτοιες «ψευδαισθητικές» προσόψεις αποτελούν ένα από τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα της μακεδονικής ταφικής αρχιτεκτονικής³. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι η πρόσοψη του Σταροσέλ δεν συνδέεται άμεσα με τη μακεδονική οικοδομική παράδοση αλλά αποτελεί ανεξάρτητη εξέλιξη. Αυτό υποδηλώνεται όχι μόνο από την πρόωμη χρονολόγηση του μνημείου — προγενέστερη από τους περισσότερους μακεδονικούς τάφους με διακοσμητικές προσόψεις⁴— αλλά και από μια σειρά χαρακτηριστικών στο σχέδιό του, που δεν συμβαδίζουν με την τυπική μακεδονική αρχιτεκτονική. Ξεκινώντας από τη γενική εμφάνιση, η εντύπωση που αποκομίζει κανείς προσεγγίζοντας τον τάφο από κάτω και ανεβαίνοντας την κλίμακα του πρόπυλου έρχεται σε αντίθεση με την εμπειρία της καθόδου προς έναν μακεδονικό τάφο σκαμμένο στο έδαφος. Η υπερυψωμένη θέση της πρόσοψης, που υπογραμμίζεται από την επίσης υπερυψωμένη είσοδο, παραπέμπει σε πρόσοψη λαξευμένη σε βράχο, ψηλά πάνω από το έδαφος. Η εντύπωση αυτή ενισχύεται από τη χρήση λίθων διαφορετικής υφής. Σε αντίθεση με τις επιχρισμένες προσόψεις των μακεδονικών τάφων, η πρόσοψη του τάφου του Σταροσέλ εκμεταλλεύεται τα χαρακτηριστικά της

φυσικής επιφάνειας των λίθων. Ο μαλακός και λείος γκριζοπός τόφος έρχεται σε αντίθεση με το πλαίσιο από τραχύ γρανίτη, παραπέμποντας στη λεία επιφάνεια μιας πρόσοψης που έχει σμιλευτεί σε μια τραχιά, βραχώδη επιφάνεια.

Εκτός από το γεγονός ότι παραπέμπει σε τάφο λαξευμένο σε βράχο, αρκετά χαρακτηριστικά του υποδηλώνουν ανατολική και όχι μακεδονική επιρροή. Αρχικά, ο αντισυμβατικός συγκερασμός ιωνικού και δωρικού ρυθμού. Αν και η ανάμειξη στοιχείων των δύο ρυθμών δεν ήταν ξένη σε τάφους και ανάκτορα στη Μακεδονία, σε κανένα από αυτά δεν έχει εξελιχθεί τόσο όσο στον τάφο του Σταροσέλ, ούτε παρουσιάζεται με την ιδιότυπη διάταξη που παρατηρείται στην περίπτωσή του. Η επιλογή των ιωνικών παραστάδων εξυπηρετούσε πρακτικούς σκοπούς, καθώς επέτρεπε την κατασκευή ψηλότερου τοίχου στην πρόσοψη, κάτι που ήταν εξάλλου απαραίτητο λόγω της αλλαγής επιπέδου μεταξύ του δρόμου και του προθαλάμου. Η τοποθέτηση δωρικού επιστυλίου και ζωφόρου, και ιωνικού γείσου πάνω από τις παραστάδες, ήταν μια αντισυμβατική απόφαση⁵ και πιθανώς είχε ως στόχο να διατηρήσει ένα ενιαίο ύψος με το εσωτερικό του θόλου. Ο συνδυασμός ιωνικού περιθύρου και δωρικού θριγκού στον ίδιο τοίχο της πρόσοψης είναι εξαιρετικά σπάνιος⁶. Υπάρχουν πολύ λίγα προ-ελληνιστικά παραδείγματα όπου φαίνεται να αναμειγνύονται τόσο ευρηματικά οικοδομικές παραδόσεις⁷.

Ιωνικά περιθύρα, όπως αυτά που χρησιμοποιούνται στην πρόσοψη και τον θόλο του Σταροσέλ (εικ. 7), ουσιαστικά απουσιάζουν από τους μακεδονικούς τάφους⁸. Μέχρι τον 4ο αιώνα π.Χ. τα ιωνικά περιθύρα προορίζονταν για ναούς και θησαυροφυλάκια⁹. Ξεκινώντας από το μνημείο των Νηρηίδων, η συγχώνευση της ναοδομίας και της ταφικής αρχιτεκτονικής εισήγαγε τα ιωνικά περιθύρα στους τάφους της Καρίας και της Λυκίας, τα οποία πρέπει να αποτέλεσαν πηγή επιρροής για τους θρακικούς τάφους¹⁰. Η ανατολική επιρροή είναι ιδιαίτερα εμφανής στα ακρωτήρια με κερατοειδή άκρα των περιθύρων του Σταροσέλ. Τα πρωτότυπά τους αναγνωρίζονται σε μνημειακούς τάφους των Αχαιμενιδών¹¹. Μέχρι τον 5ο αιώνα π.Χ. τα βλέπουμε να ενσωματώνονται σε υπέρθυρα κτιρίων ιωνικού ρυθμού στη Μικρά Ασία¹², ενώ κατά την Ελληνιστική περίοδο συνήθιζονταν —σε πιο έντονη μορφή— στην αλεξανδρινή αρχιτεκτονική. Τα λιοντάρια που είναι σκαλισμένα στην κορυφή των υπέρθυρων του Σταροσέλ έχουν τη στάση και τις αναλογίες που είναι τυπικές για την αττική επιτύμβια γλυπτική του 4ου αιώνα π.Χ. Αλλά η διάταξή τους —σε αντιθετικά ζεύγη, με ένα διακοσμη-

04β

04α, β

Υποθετική αναπαράσταση του αναλημματικού τοίχου και του πρόπυλου (© C. Tzocher).

05

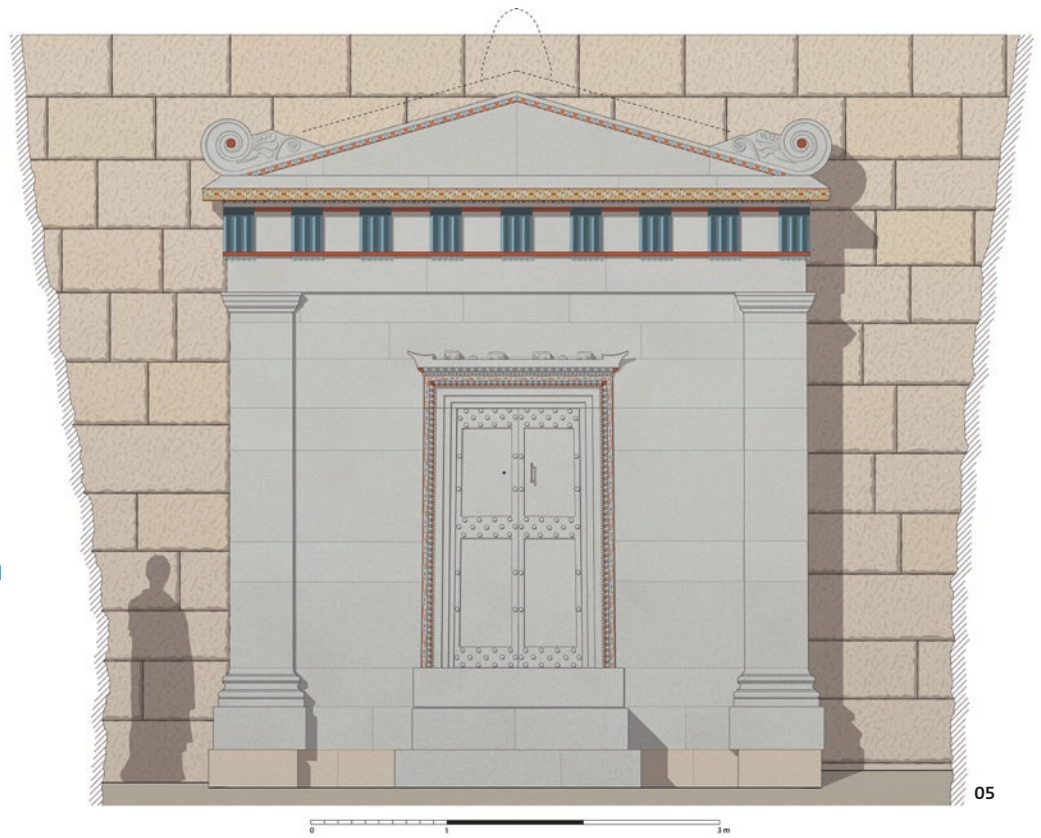
Σχεδιαστική αναπαράσταση της πρόσοψης καθ' ύψος (© C. Tzocher).

06

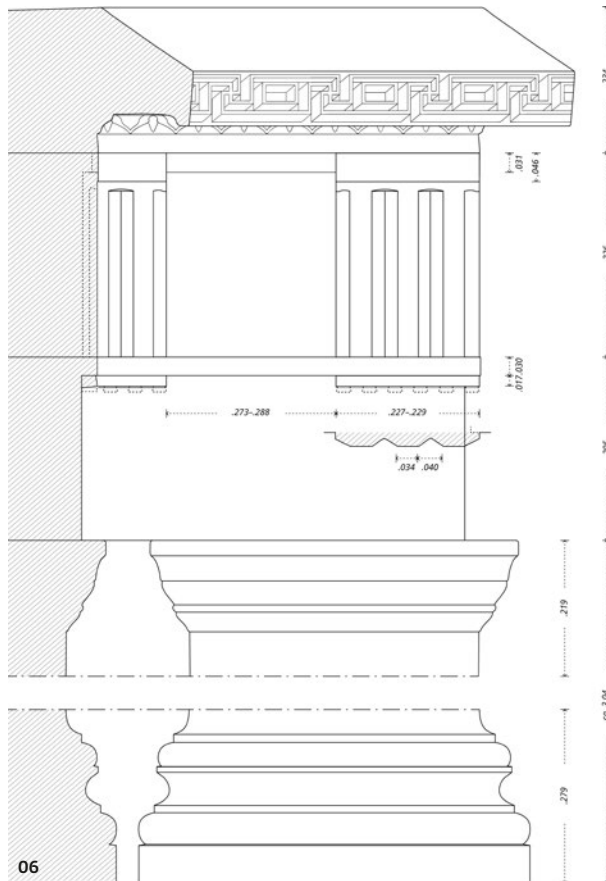
Λεπτομέρεια του ρυθμού της πρόσοψης (© C. Tzocher).

07

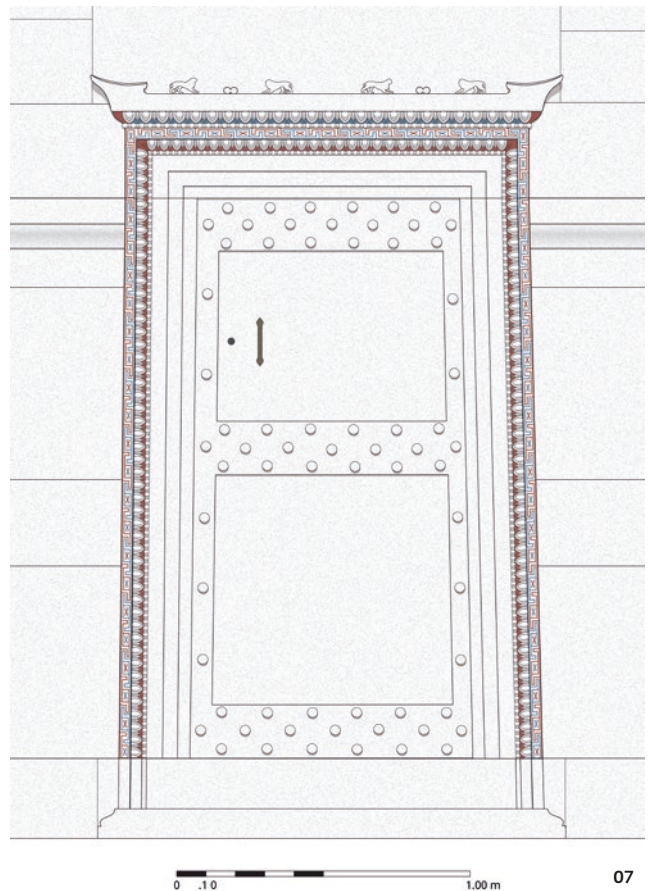
Σχεδιαστική αναπαράσταση της θύρας του θόλου καθ' ύψος (© C. Tzocher).

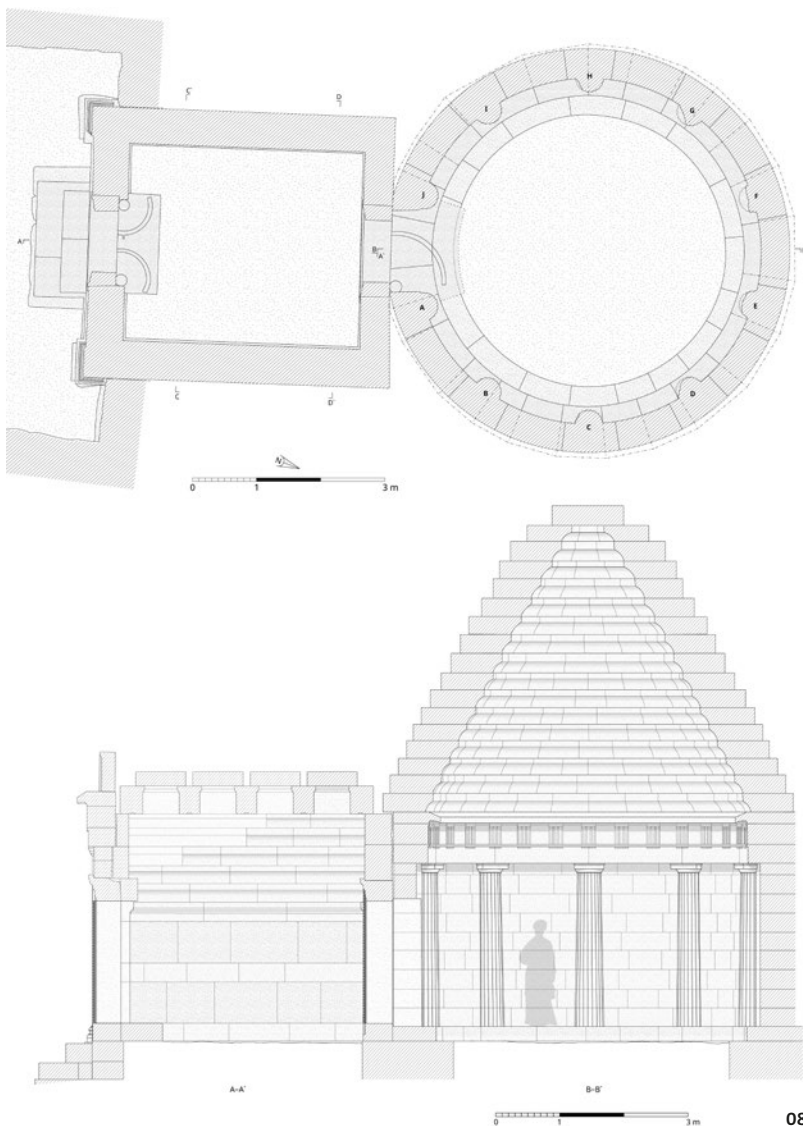
05

06

07

08

Σχεδιαστική αναπαράσταση των ταφικών θαλάμων (© C. Tzochnev).

09

Αξονομετρική τομή της αποκατεστημένης σκεπής του προθαλάμου (© C. Tzochnev).

10

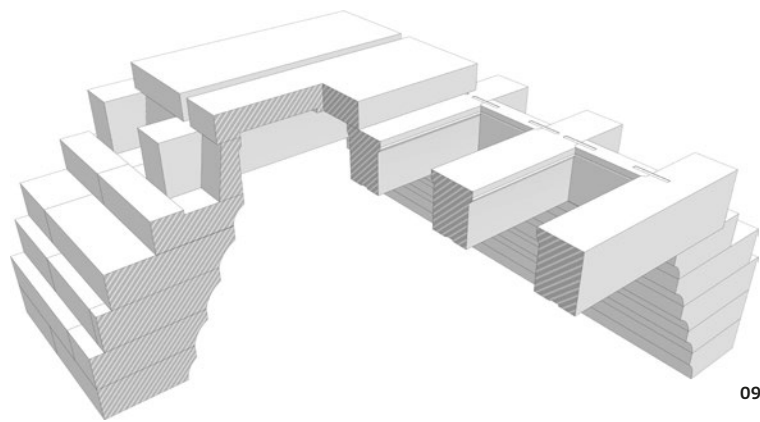
Τρισδιάστατη (φωτορεαλιστική) αναπαράσταση της οροφής του προθαλάμου (© C. Tzochnev).

τικό στοιχείο ανάμεσά τους— θυμίζει τα γλυπτά από την οροφή του Μαυσωλείου της Αλικαρνασσού, όπου παρόμοια σύνθεση ακολουθεί παράδοση της Εγγύς Ανατολής¹³.

Η γλυπτή απομίμηση ξύλινων σανίδων και καρφιών στις θύρες μαρτυρεί εμφανή επιρροή από τη Μικρά Ασία. Οι κάθετες ταινίες από την πλευρά του άξονα της θύρας αποτελούν χαρακτηριστικό στοιχείο των μνημείων της περιοχής αυτής και απουσιάζουν από τις λίθινες θύρες της Μακεδονίας και της Ελλάδας¹⁴. Η αναλογία ανάμεσα στα ύψη των πλαισίων είναι συνηθισμένη για τις θύρες των τάφων της Καρίας¹⁵, αλλά ασυνήθιστη για τη Μακεδονία, όπου το κατώτερο πλαίσιο είναι περίπου διπλάσιο από το ανώτερο. Οι προεξοχές ημικυκλικής διατομής, τοποθετημένες σε μοτίβο σκακιέρας σε τρεις σειρές, αποτελούν άλλο ένα χαρακτηριστικό που απαντά και σε τάφους της Μικράς Ασίας¹⁶. Αντίθετα, στις μακεδονικές θύρες οι προεξοχές στις οριζόντιες ζώνες είναι ευθυγραμμισμένες σε δύο σειρές και το προφίλ των προεξοχών είναι χαμηλότερο και συχνά έχει σχήμα ασπίδας, με λοξότμηση κατά μήκος των άκρων. Αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό των θυρών του Σταροσέλ είναι ο μηχανισμός κύλισης και κλειδώματος, που μαρτυρείται και στους μεταγενέστερους μακεδονικούς τάφους¹⁷.

Η πρόσοψη του τάφου του Σταροσέλ, πέρα από την έμπνευση που αντλεί από τη Μικρά Ασία, ενσωματώνει επίσης στο σχέδιό της τυπικά στοιχεία της πειρωτικής ελληνικής αρχιτεκτονικής. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται οι βάσεις των παραστάδων, που αποτελούνται από ημικυκλικούς δακτυλίους¹⁸, και ο συνδυασμός ανάστροφου, κυρτού και βαθιού κοίλου κυματίου στα επίκρανα των παραστάδων¹⁹. Ο συνδυασμός περιλαμβάνει στοιχεία όχι μόνο από διαφορετικούς τοπικούς ρυθμούς αλλά και από διαφορετικές περιόδους. Ένας σκόπιμος αρχαϊσμός είναι η πιο πιθανή εξήγηση για τα πλευρικά ελικοειδή ακρωτήρια. Αυτού του είδους τα ακρωτήρια χρησιμοποιούνταν σε ορισμένους ναούς της Αρχαϊκής περιόδου, από τους οποίους το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Εκατόμπεδος στην αθηναϊκή Ακρόπολη²⁰. Τον 4ο αιώνα π.Χ. οι έλικες αποτελούσαν βασικό χαρακτηριστικό διακόσμησης της ιωνικής αρχιτεκτονικής σε κιονόκρανα και βωμούς, αλλά η παρουσία τους ως ακρωτηρίων σε αετώματα είναι εξαιρετικά ασυνήθιστη. Ένα ζεύγος αντιθετικών λιονταριών ως γλυπτός διάκοσμος αετώματος (αν αυτή η αναπαράσταση είναι σωστή) θα τόνιζε ακόμη περισσότερο την αναφορά στα αετώματα αρχαϊκών ναών.

09

10

Σε σύγκριση με τους μακεδονικούς τάφους, στον τάφο του Σταροσέλ το χρώμα χρησιμοποιήθηκε με φειδώ και σε όλες τις περιπτώσεις για να ενισχύσει και όχι να αντικαταστήσει τα αρχιτεκτονικά στοιχεία. Η τάση ζωγραφικής απόδοσης δομικών λεπτομερειών, τόσο χαρακτηριστική στις μακεδονικές προσόψεις, δεν παρατηρείται εδώ. Η τρισδιάστατη απεικόνιση μαιάνδρου που διακοσμεί το γείσο της πρόσοψης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ως η μόνη έκδηλη απόπειρα ζωγραφικής οφθαλμαπάτης (*trompe-l'oeil*) στον τάφο, αλλά και λόγω της πρώιμης φάσης στην οποία εμφανίζεται. Αυτός ο τύπος διακόσμησης πιθανόν να έγινε δημοφιλής σε πίνακες και ψηφιδωτά κατά την Ύστερη Ελληνιστική περίοδο, αλλά η προέλευσή του θα πρέπει να αναζητηθεί στην ανάπτυξη της ψευδαιοθητικής ζωγραφικής του 4ου αιώνα π.Χ.²¹. Το μοτίβο του μαιάνδρου στο Σταροσέλ είναι από τα πρώτα γνωστά παραδείγματα του είδους του, μαζί με τον μαιάνδρο στον τάφο Φρανσουά στο Βούλτσι²². Είναι επίσης η μόνη περίπτωση όπου το συγκεκριμένο διακοσμητικό μοτίβο εμφανίζεται σε ένα προεξέχον αρχιτεκτονικό μέλος, αντί να διαχωρίζει μια μεγάλη επίπεδη επιφάνεια, όπως έναν τοίχο ή ένα ψηφιδωτό δάπεδο.

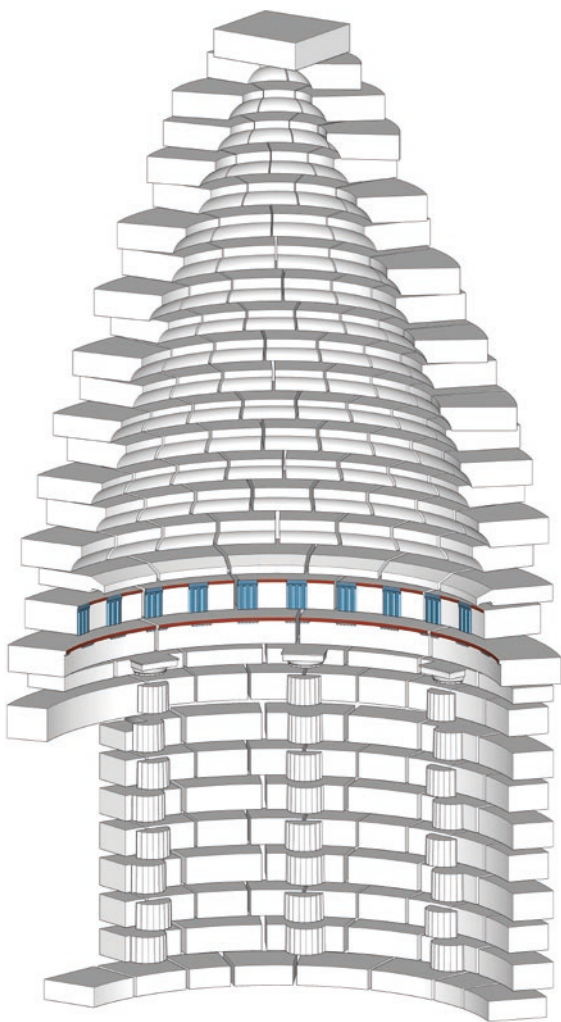
ΠΡΟΘΑΛΑΜΟΣ

Το πιο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό του προθαλάμου του Σταροσέλ είναι ο τρόπος κάλυψής του. Αν και μεγάλο μέρος της στέγης έχει καταρρεύσει, μπορεί να αναπαρασταθεί με βεβαιότητα (εικ. 8, 9, 10). Ο ορθογώνιος χώρος (3,66x3,10 μ.) καλυπτόταν με μια ασυνήθιστη κατασκευή, που αποτελούνταν από πέντε επάλληλες σειρές από επιμήκεις ογκόλιθους συναρμολογημένους κατά το εκφορικό σύστημα, δηλαδή ο καθένας να εισχωρεί ελάχιστα σε σχέση με τον κατώτερο και να στενεύει προς τα πάνω, και ολοκληρωνόταν με πλευρικές δοκούς και πλάκες. Η ελάττωση της καμάρας ήταν μια πρακτική αναγκαιότητα, προκειμένου να επιτευχθεί ένα άνοιγμα πλάτους άνω των 3 μ. χωρίς να εισέρχονται υπερβολικά οι λίθοι, χωρίς να διακυβεύεται η αντοχή της καμάρας και χωρίς να γίνει πολύ ψηλή. Πράγματι, η μείωση του ύψους της καμάρας ήταν ζωτικής σημασίας καθώς περιοριζόταν από το ύψος της πρόσοψης και την κλίση του αναχώματος του τύμβου. Τεχνικά, μια πιο αποτελεσματική λύση θα ήταν μια ημικυλινδρική καμάρα, που χρησιμοποιείται στους μακεδονικούς τάφους, καθώς επιτρέπει πολύ μεγαλύτερο άνοιγμα σε σχέση με το ύψος. Είναι πιθανό ο τάφος του Σταροσέλ να κατασκευάστηκε πριν από την εισαγωγή της ημικυλινδρικής καμάρας στους μακεδονικούς ταφικούς θάλαμους²³. Όμως, είτε ο αρχιτέκτονας ήταν εξοικειωμένος με την ημικυλινδρική καμάρα είτε όχι, η επιλογή του τρόπου στέγασης δεν έγινε με καθαρά τεχνικά κίνητρα. Αυτό που καθιστά τον θόλο του προθαλάμου του Σταροσέλ μοναδικό είναι ότι η κορυφή του είναι αποκομμένη και αντ' αυτού ο θόλος στεγάζεται από ένα σύστημα δοκών, αντίστοιχο με αυτό που απαντά και σε αρχαίους ελληνικούς ναούς. Αυτός ο συνδυασμός δεν έχει παράλληλο, εξ' όσον γνωρίζω. Όπως υποστηρίζεται παρακάτω, η ενσωμάτωση στοιχείων της ναοδομίας στον τάφο επιδιώχθηκε σκόπιμα.

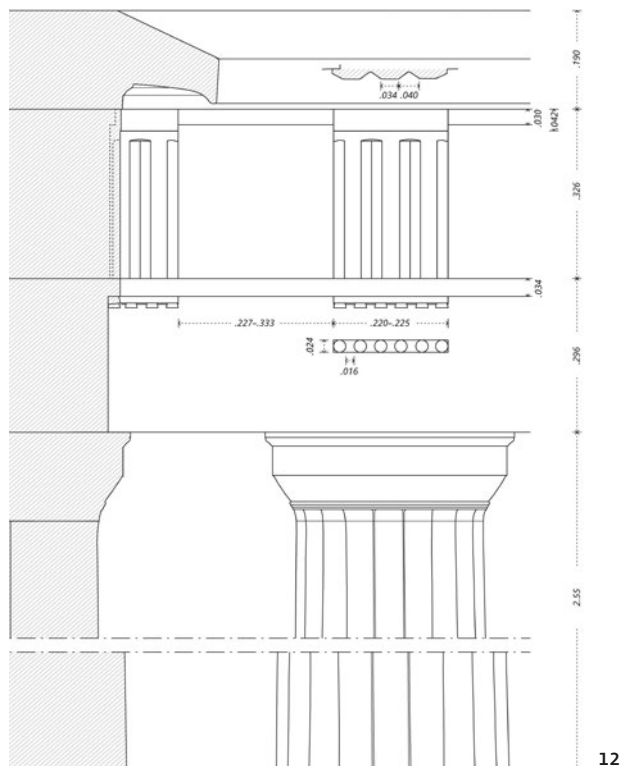
Ο ΘΟΛΟΣ

Ο θόλος του Σταροσέλ είναι ένας κυκλικός θάλαμος, διαμέτρου 5,39 μ., χτισμένος από λεπτοδουλεμένους και καλά αρμοσμένους πλίνθους από τόφφο, και καλυμμένος με θόλο κατά το εκφορικό σύστημα (εικ. 8, 11). Συνδέεται με τον προθάλαμο μέσω μιας θύρας, σχεδόν πανομοιότυπης με εκείνη της πρόσοψης του τάφου, αλλά με ένα μόνο θυρόφυλλο βάρους 580 κιλών. Η εσωτερική όψη του τοίχου του θόλου χωριζόταν με δέκα δωρικούς ημικίονες, οι οποίοι στεφανώνονταν με δωρικό επιστύλιο και ζωφόρο, και ιωνικό γείσο (εικ. 1, 12).

Ο θόλος του Σταροσέλ είναι μια σπάνια περίπτωση της αρχαιότητας, όπου ο δωρικός ρυθμός χρησιμοποιήθηκε στην εσωτερική όψη ενός κυκλικού κτιρίου. Είναι το παλαιότερο γνωστό παράδειγμα τέτοιας χρήσης και το μοναδικό που χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ.²⁴. Ο αρχιτέκτονας προέβη σε ορισμένες ευφυείς τροποποιήσεις προκειμένου να προσαρμόσει τον δωρικό ρυθμό σε αυτό το ασυνήθιστο περιβάλλον. Καμπυλώνοντας την πρόσοψη του άβακα, έδωσε στα κιονόκρανα μια κομψή εμφάνιση με φόντο το καμπύλο επιστύλιο και τοίχο. Αυτό το χαρακτηριστικό μπορεί να θεωρηθεί ως δάνειο από το κορινθιακό κιονόκρανο, το οποίο ήταν η συνήθης επιλογή για κυκλικούς εσωτερικούς χώρους κατά τον 4ο αιώνα π.Χ., εν μέρει λόγω των κοίλων όψεων του άβακά του. Το πρόβλημα της τοποθέτησης των ορθογώνιων προμοχθων σε

11

12

11
Αξονομετρικό σχέδιο σε
έκφραξη της τομής του θόλου
(© C. Tzochew).

12
Λεπτομέρειες του ρυθμού
του θόλου (© C. Tzochew).

ένα ιδιαίτερα καμπυλωτό γείσο λύθηκε με την αντικατάσταση του δωρικού με ένα ιωνικό γείσο. Οι αρχιτέκτονες κατέφευγαν περιστασιακά σε μια τέτοια αντικατάσταση τουλάχιστον από τον 5ο αιώνα π.Χ., σε περιπτώσεις όπου οι ιδιαιτερότητες του σχεδίου εμπόδιζαν τη χρήση ενός δωρικού γείσου²⁵.

Μια άλλη πρωτοποριακή ιδέα του αρχιτέκτονα του Σταροσέλ ήταν η χρήση εντοιχισμένης κιονοστοιχίας στον θόλο. Χωρίς καμία δομική λειτουργία, η κιονοστοιχία βρίσκεται εκεί αποκλειστικά για αισθητικούς λόγους: για να σπάσει τη μονοτονία του τοίχου και να δημιουργήσει την ψευδαίσθηση ενός περιστυλίου, κάνοντας έτσι την αίθουσα να φαίνεται πιο ευρύχωρη. Η χρήση διακοσμητικής εντοιχισμένης κιονοστοιχίας ήταν καινοφανής την εποχή που κατασκευάστηκε ο τάφος του Σταροσέλ. Οι αρχιτέκτονες στην Πελοπόννησο και τη δυτική Ελλάδα είχαν πειραματιστεί με ημικίονες από την Αρχαϊκή περίοδο, αλλά πριν από τον 4ο αιώνα π.Χ. εκείνοι οι κίονες ήταν στην πραγματικότητα αντιρίδες που ενίσχυαν τους τοίχους ή — στην ιδιαίτερη περίπτωση του ναού του Απόλλωνα στις Βάσσειες — αποτελούσαν διακοσμητική απόληξη τοιχαρίων, κάθετων στον τοίχο, τα οποία διαμόρφωναν κόγχες²⁶. Από τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. οι ημικίονες χρησιμοποιήθηκαν ευρύτερα και ελεύθερα, μεταξύ άλλων και ως διακόσμηση στύλων. Οι ημικίονες που χρησιμοποιήθηκαν με τον τρόπο που συναντάμε στο Σταροσέλ έγιναν δημοφιλείς από το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. και μετά, κυρίως σε προσόψεις τάφων και θεάτρων²⁷. Ένα από τα παλαιότερα χρονολογημένα

παραδείγματα προέρχεται από το εσωτερικό ενός άλλου κυκλικού κτιρίου, του Φιλιπείου στην Ολυμπία, που χτίστηκε μεταξύ 338 και 336 π.Χ.²⁸. Οι κίονες του Φιλιπείου είναι κορινθιακού, στηρίζονται σε ψηλό κρηπίδωμα και είναι εξ ολοκλήρου σκαλισμένοι ως μέρος των τοίχων, αλλά στην ουσία έχουν την ίδια λειτουργία με αυτούς του Σταροσέλ. Περίπου εκείνη την εποχή, οι διακοσμητικοί ημικίονες εισήχθησαν επίσης στις προσόψεις και στο εσωτερικό των μακεδονικών τάφων²⁹.

Ο θόλος που κάλυπτε τον θάλαμο έχει καταρρεύσει, πιθανότατα ήδη από την αρχαιότητα. Ανακατασκευάστηκε το 2013 και στην παρούσα κατάστασή του αποτελείται από 16 σειρές σφηνοειδών πλίνθων από τόφο, τοποθετημένων κατά το εκφορικό σύστημα, και μια καλυπτήρια πλάκα στην κορυφή. Το συνολικό εσωτερικό ύψος του θόλου, από το εκτιμώμενο ύψος του δαπέδου έως την πλάκα κάλυψης του θόλου, είναι 8 μ. Πρόκειται για τον μεγαλύτερο γνωστό θόλο σε εκφορικό σύστημα στην αρχαία Θράκη, πιθανότατα τον μεγαλύτερο που χτίστηκε στα Βαλκάνια μετά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Ο θόλος του Σταροσέλ είναι επίσης ο παλαιότερος στη Θράκη που χρονολογείται με ασφάλεια. Αν και είναι αδύνατο να το ισχυριστούμε με βεβαιότητα, είναι πολύ πιθανό ο θόλος του Σταροσέλ να ήταν ο πρώτος θολωτός θάλαμος που χτίστηκε στη Θράκη. Το γεγονός αυτό καθιστά τον τάφο του Σταροσέλ στοιχείο ζωτικής σημασίας σε μια συζήτηση αιώνων σχετικά με την προέλευση των θο-

λωτών τάφων στη Θράκη. Μία από τις βασικές υποθέσεις σε αυτή τη συζήτηση είναι πως υπήρξε τοπική εξέλιξη από τους λαξευτούς τάφους της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και τα μεγαλιθικά μνημεία του πολυλιθικού τύπου ντολμέν, σε σταδιακά μεγαλύτερους και πιο εξελιγμένους θολωτούς θαλάμους³⁰. Ωστόσο, αν ο μεγαλύτερος και πιο περίτεχνος θόλος της περιοχής είναι επίσης ο αρχαιότερος ή ένας από τους αρχαιότερους, η ιδέα μιας σταδιακής τοπικής ανάπτυξης θα πρέπει να αποκλειστεί. Επιπλέον, δεν έχουν εντοπιστεί κατασκευές που να μπορούν να μπορούν να θεωρηθούν παραδείγματα μετεξέλιξης από μια προγενέστερη περίοδο. Τα στοιχεία από το Σταροσέλ υποδηλώνουν ότι ο θόλος σε εκφορικό σύστημα εισήχθη στη Θράκη στην πλήρως ανεπτυγμένη του μορφή. Αν και στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. η παράδοση της κατασκευής θολωτών τάφων στο Αιγαίο είχε εγκαταλειφθεί προ πολλού³¹, οι γνώσεις που απαιτούνταν για την κατασκευή τους ήταν άμεσα διαθέσιμες. Ορισμένοι από τους θολωτούς τάφους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Ελλάδα ήταν προσβάσιμοι κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα π.Χ.³² και οι αρχιτέκτονες αναμφίβολα αντλούσαν έμπνευση από τέτοιες εντυπωσιακές κατασκευές. Το πιο ενδιαφέρον ερώτημα είναι γιατί ένας από αυτούς τους αρχιτέκτονες θα επέλεγε να κατασκευάσει έναν θολωτό θάλαμο στην ενδοχώρα της Θράκης. Από μηχανολογική άποψη, αν το ζητούμενο ήταν η υπάρχουσα θρακική παράδοση ενός ταφικού θαλάμου κάτω από έναν τύμβο να εφαρμοστεί σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα, τότε ο θόλος σε εκφορικό σύστημα ήταν μια από τις λίγες διαθέσιμες λύσεις και τεχνικά η πιο αποτελεσματική³³. Αλλά και εδώ, το κίνητρο δεν ήταν μόνο τεχνικό.

Στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. αναζωπυρώθηκε το ενδιαφέρον για τα ερείπια των αρχαίων θολωτών τάφων, ως ηρώων-ιερών³⁴. Ως εκ τούτου, η επιλογή ενός σχεδίου βασισμένου σε έναν θολωτό τάφο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού αποσκοπούσε πιθανότατα στο να τονίσει την ηρωική ιδιότητα του ιδιοκτήτη του τάφου. Αρκετά άλλα χαρακτηριστικά του σχεδίου φαίνεται να έχουν τον ίδιο σκοπό. Η δεσπόζουσα θέση του τάφου στο τοπίο, ο περιμετρικός τοίχος και το πρόπυλο, καθώς και ο δανεισμός στοιχείων από τη ναοδομία, όπως οι κιονοστοιχίες και η αμιγώς λίθινη θολωτή οροφή, ενισχύουν την εντύπωση ενός ιερού χώρου. Ο σχεδιασμός μιας ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής μορφής για ένα οδρυσιακό ηρώο μπορεί να θεωρηθεί ως εκδήλωση ανεξαρτησίας και ανταγωνισμού με το μακεδονικό βασίλειο, όπου βρισκόταν σε εξέλιξη παρόμοιες διαδικασίες. Είναι αξιοσημείωτο ότι, παρά τη μακεδονική επέκταση, στα πρώην εδάφη του Βασιλείου των Οδρυσών οι θολωτοί τάφοι παρέμειναν η κυρίαρχη μορφή μνημειακού τάφου καθ' όλη τη διάρκεια του τέλους του 4ου και των αρχών του 3ου αιώνα π.Χ., ενώ οι τάφοι «μακεδονικού» τύπου δεν κέρδισαν ποτέ έδαφος.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ο τάφος έχει λεπταττηθεί ολοσχερώς. Μόνο μικρά θραύσματα αγγείων, οπλισμού και χρυσών κοσμημάτων παρέμειναν διάσπαρτα στους θαλάμους και στον δρόμο. Θραύσματα από εμπορικούς αμφορείς, έναν ερυθρόμορφο σκύφο και μία μελαμβαφή λίκυθο αποτελούν σαφή ένδειξη ότι τουλάχιστον μία ταφή έλαβε χώρα στον τάφο πριν από το 330 π.Χ. περίπου, και πιθανόν αρκετές δεκαετίες νωρίτερα³⁵. Ωστόσο, τα ψευδαισθητικά χαρακτηριστικά, όπως η εντοιχισμένη κιονοστοιχία, η ψευδοπρόσοψη και ο ζωγραφισμένος προοπτικός μαιάνδρος, φαίνεται απίθανο να χρονολογούνται πριν από το 350 π.Χ., όπως επίσης και το προφίλ του εχίνου των δωρικών κιονόκρανων. Ως εκ τούτου, η κατασκευή του τάφου θα πρέπει να χρονολογηθεί κατά προσέγγιση μετά το 350 π.Χ. και πριν από το 330 π.Χ.

Η ιστορική αφήγηση για την ηπειρωτική Θράκη του 4ου αιώνα π.Χ. είναι πολύ αποσπασματική. Η περίοδος πριν από το 360 π.Χ. κυριαρχείται από τη μορφή του βασιλιά Κότυος Α', ο οποίος επέκτεινε το Βασίλειο των Οδρυσών και συμμετείχε ενεργά στην πολιτική του βορείου Αιγαίου μέχρι τη δολοφονία του το 360/359 π.Χ. Μετά τον θάνατο του Κότυος, το Βασίλειο των Οδρυσών χωρίστηκε σε τρία μέρη³⁶. Δεν είναι γνωστό ποιος από τους διαδόχους του Κότυος ανέλαβε την περιοχή μεταξύ της άνω κοιλάδας του Έβρου και των βουνών του Αίμου, όπου βρίσκεται το Σταροσέλ. Αρκετοί Οδρυσοί πρίγκιπες ανέβηκαν στην εξουσία και χάθηκαν στα επόμενα ταραχώδη χρόνια, που οδήγησαν τελικά στον αφανισμό του Βασιλείου των Οδρυσών από τον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας το 341 π.Χ. Δεδομένων των λιγοστών στοιχείων, υπάρχουν μικρές πιθανότητες να προσδιοριστεί το όνομα του προσώπου που ανέθεσε την κατασκευή του τάφου. Όμως, υπό το πρίσμα της πολιτικής κατάστασης, η δεκαετία πριν από το τελικό πλήγμα του Φιλίππου Β' κατά των Οδρυσών μπορεί να θεωρηθεί ως μια πιο πιθανή περίοδος για την κατασκευή του τάφου, παρά η δεκαετία που ακολούθησε. Πριν από το 341 π.Χ. η Θράκη λειτουργούσε ως αρένα πολιτικού ανταγωνισμού. Εμπλεκόμενοι στη διαμάχη μεταξύ Αθήνας και Μακεδονίας, οι διάδοχοι του Κότυος διεξήγαγαν επίσης πολέμους μεταξύ τους σε μια προσπάθεια να επανενώσουν το πρώην βασίλειο. Είχαν το κίνητρο να κατασκευάσουν επιβλητικά μνημεία για να διεκδικήσουν νομιμότητα και δεσμούς με ισχυρούς βασιλείς του παρελθόντος. Είχαν επίσης τα μέσα να κινητοποιήσουν ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού και να πληρώσουν μια ομάδα περιοδεύοντων τεχνιτών για να συλλάβουν ένα μοναδικό αρχιτεκτονικό σχέδιο που θα προέβαλλε τις πολιτικές τους φιλοδοξίες. Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι όλα αυτά έλαβαν χώρα τη δεκαετία του 330 π.Χ., όταν η Θράκη, νότια του Αίμου, ήταν υπό μακεδονικό έλεγχο και οι ισχυροί ηγέτες των Οδρυσών είχαν χαθεί.

Μετάφραση από τα αγγλικά: Μυρτώ Κοκκαλιά

Σημειώσεις

- 1 Τα αποτελέσματα αυτών των ανασκαφών έχουν δημοσιευθεί σε σύντομες αναφορές και φυλλάδια ευρείας κυκλοφορίας, βλ. Κίτον 2003.
- 2 Για πιο λεπτομερείς δημοσιεύσεις των αποτελεσμάτων, βλ. Tzocher 2022, 2023.
- 3 Miller 1982 και 1993, σ. 9–11, Fedak 1990, σ. 109.
- 4 Τα πλησιέστερα μακεδονικά παράλληλα είναι μια ομάδα τάφων από την περιοχή της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι, όπως και το Σταροσέλ, έχουν

δωρικές προσόψεις σχεδόν τετραγώνου σχήματος, με παραστάδες και στις δύο πλευρές (Αγία Παρασκευή: Σισμανίδης 1990, Φοίνικας, Άγιος Αθανάσιος: Τσιμπιδού–Αυλωνίτη 2005). Όλοι αυτοί οι τάφοι κατασκευάστηκαν τουλάχιστον τρεις δεκαετίες μετά το Σταροσέλ.

- 5 Η χρήση ιωνικών παραστάδων σε δωρικά κτίρια μπορεί να παρατηρηθεί σε μνημεία του 2ου αι. π.Χ., αλλά έχει ένα πρώιμο πρότυπο ήδη στον Προ-Παρθενώνα (Hill 1912, σ. 552–553, Shoe 1936, σ. 180).

- 6 Τα μοναδικά άλλα προ-ρωμαϊκά παραδείγματα που γνωρίζω είναι το Μασσολέι στο Μπελεβί (Fraschniker / Theuer 1979, σ. 43–45, εικ. 31, Heinz 2017, σ. 137–138, εικ. 77, πίν. 123) και το Ασκληπιείο στη Λισσό της Κρήτης (Κανελλόπουλος 2019).
- 7 Τα σημαντικότερα παραδείγματα είναι οι ανδρόνες Α και Β στα Λάβραντα της Καρίας, που χτίστηκαν μεταξύ 377 και 350 π.Χ., βλ. πιο πρόσφατα Hellström / Blid 2019.
- 8 Ανάμεσα στις σπάνιες εξαιρέσεις είναι ένας τάφος του 2ου αι. π.Χ. στην Πέλλα (Χρυσοστόμου 2006, σ. 652–654, εικ. 13), καθώς και ο τάφος στον τύμβο Καστά της Αμφίπολης.
- 9 Büsing–Kolbe 1978, σ. 82.
- 10 Stoyanova 2015, σ. 170.
- 11 Πρβλ. Cahill 1988, σ. 492–493, εικ. 14–16.
- 12 Ateslier–Aydm 2001, σ. 166–167, εικ. 17–19.
- 13 Carstens 2009, σ. 70–71.
- 14 Стоянова 2002, σ. 540.
- 15 Για παράδειγμα, Roos 1972, σ. 84, πίν. 49, Jørgensen 2000, εικ. 28.3, Henry 2010, σ. 4.
- 16 Για παράδειγμα οι θύρες από τη Μύλασα και το Yokuşbaşı (Akarca 1952, εικ. 77, Jørgensen 2000, σ. 170–174, εικ. 28.3–11), στο Μπεσίν (Kizil 1996, Henry 2010, σ. 6, εικ. 4), στο Κάουνας (Roos 1972, πίν. 49), στην Τελμισσό (Büsing–Kolbe 1978, σ. 116, εικ. 22), στο Lale–Tepe (Stinson 2008, εικ. 7, 18, 19). Το τελευταίο παράδειγμα δείχνει ότι αυτό το μοτίβο σε πέτρα ανάγεται τουλάχιστον στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.
- 17 Για τους μηχανισμούς κύλισης, βλ. Macridy 1911, σ. 205, 208, εικ. 20a, και Σισμανίδης 1990, σ. 84–85, εικ. 19, πίν. 20. Για παραδείγματα και επεξήγηση των «ομηρικών» κλειδαριών, βλ. Haddad 2016, σ. 56–60.
- 18 Dirschedl 2013, σ. 326.
- 19 Shoe 1936, σ. 29, 174–176.
- 20 Για έναν κατάλογο κτιρίων με ελικοειδή ακρωτήρια, βλ. Danner 1989 και 1997.
- 21 Plantzos 2018, σ. 184–189, 217.
- 22 Ο τάφος Φρανσουά στο Βούλτσι: χρονολογείται περίπου στο 330–210 π.Χ. με βάση το ύψος και την τεχνική των τοιχογραφιών του (Cristofani 1967, Andreae 2004, σ. 196). Τάφος Α στην Κατερίνη (Δεσποίνη 1985, σ. 46, εικ. 4, Schmidt–Dounas 2017): χρονολογήθηκε αρχικά στο δεύτερο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. με βάση ένα νόμισμα το οποίο, ωστόσο, προέρχεται από την επίωση πάνω από τον τάφο. Η Βασιλική Σταματοπούλου προτείνει τη χρονολόγησή του στο τελευταίο τρίτο του 4ου αι. π.Χ. με βάση τα στοιχεία μιας ιπποσκευής (Σταματοπούλου 2010, σ. 246–247). Τα υπόλοιπα παραδείγματα από τη Μακεδονία και τη Θράκη δεν είναι προγενέστερα της τελευταίας δεκαετίας του 4ου αιώνα π.Χ.: οι τάφοι στον Φοίνικα (Τσιμπιδίου–Αυλωνίτη 2005, σ. 37, εικ. 12, πίν. 3β, 11, 12. Ο σφραγισμένος θασίτικος αμφορέας είναι λίγο μεταγενέστερος του 300 π.Χ.), στον Κορινό (Brecoulaki 2006, σ. 242–243, πίν. 85.2, Μπέσιος 2010, σ. 278) και στο Αλεξάνδροβο (Κιτιώβ 2005, σ. 42).
- 23 Η ημερομηνία εισαγωγής και η προέλευση της ημικυλινδρικής καμάρας έχουν αποτελέσει αντικείμενο μακράς συζήτησης, βλ. (μεταξύ άλλων) Boyd 1978, Miller 1982, σ. 167, σημ. 3, Tomlinson 1987, Borza / Palagia 2007, σ. 85–89, Huguenot 2020.
- 24 Μόνη εξαίρεση αποτελεί ένας τάφος που βρίσκεται περίπου 70
- χλμ. βορειοανατολικά του Σταροσέλ, σε έναν τύμβο που ονομάζεται Σούσμανετς. Ο εσωτερικός του σχεδιασμός είναι πιθανότατα εμπνευσμένος από τον τάφο του Σταροσέλ, αλλά το ύψος και η υλοποίησή του υπολείπονται πολύ σε λεπτότητα και υποδιπλώνουν ότι κατασκευάστηκε από ντόπιους οικοδόμους (που ίσως συμμετείχαν στο έργο του Σταροσέλ).
- 25 Για παράδειγμα, στη στοά της Βραυρόνας η επιλογή ενός ιωνικού γείσου έχει ερμηνευθεί ως λύση στη δυσκολία να χωρέσουν οι πρόμοχοι πάνω από τα συνεπτυγμένα γωνιακά στοιχεία της ζωφόρου (Coulton 1966, σ. 135–136), ή ως ένας τρόπος να ρυθμιστούν οι αναλογίες μεταξύ του πλάτους των μετακτινίων και του ύψους των στοιχείων του θρηγικού (Μπιούρας 1967, σ. 166).
- 26 Roux 1961, σ. 393–398, 422–423, Büsing 1970, σ. 82–83, Coulton 1977, σ. 131–132.
- 27 Σημαντικό βήμα σε αυτή την εξέλιξη ήταν η εσωτερική κιονοστοιχία στο ναό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα, η χρονολογία κατασκευής της οποίας, ωστόσο, αμφισβητείται, με τις απόψεις να κυμαίνονται μεταξύ του 375 και του 335 π.Χ. (Norman 1984, σ. 191–193 με ανασκόπηση παλαιότερων μελετών). Βλ. επίσης Winter 1982, σ. 392.
- 28 Miller 1973, σ. 191.
- 29 Μερικά από τα παλαιότερα παραδείγματα είναι ο «τάφος της Ευρυδικής» και ο Τάφος Π στη Βεργίνα. Για τη διαμάχη γύρω από τις χρονολογίες αυτών των τάφων, βλ. Borza / Palagia 2007 και Hatzopoulos 2008. Μια πιθανώς προγενέστερη περίπτωση έχει αναφερθεί από τις Αιγές (Kottaridi 2020, σ. 27, εικ. 4), αν και η προτεινόμενη χρονολογία του 5ου αιώνα απαιτεί περαιτέρω υποστηρικτικά στοιχεία.
- 30 Миков 1942 και 1955, Venedikov 1974, σ. 203–205, Venedikov 1998, σ. 73–77.
- 31 Για τα πιο πρόσφατα παραδείγματα αυτής της παράδοσης που σώζονται στη Θεσσαλία, βλ. Stamatouli 2016, Stamatouli / Katakouta 2020, σ. 147–152. Μια άμεση σύνδεση μεταξύ των θεσσαλικών και των θρακικών θολωτών τάφων θα πρέπει να αποκλειστεί λόγω του χρονολογικού χάσματος και των αρχιτεκτονικών διαφορών. Να σημειωθεί ότι ο τάφος στην Κρανώνα — ο υστερότερος χρονολογικά θολωτός τάφος στη Θεσσαλία — είναι ένας ημιπυλῆος θάλαμος, κλειστός με τοιχοποιία αντί για θύρα, και χωράει δύο σαρκοφάγους. Ενώ αυτά τα χαρακτηριστικά είναι συνηθισμένα στη Θεσσαλία, απουσιάζουν από τους θολωτούς τάφους της Θράκης. Βλ. Theodossie 2007 για έναν κατάλογο πιθανών πρωτοτύπων των θρακικών θολωτών τάφων σε όλη τη Μεσόγειο, αλλά σημειώστε την απουσία στοιχείων για θολωτούς θαλάμους στη Θράκη πριν από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.
- 32 Περιλήψεις των στοιχείων της μεταγενέστερης δραστηριότητας στους θόλους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού μπορούν να βρεθούν στα Coldstream 1976, Antonaccio 1995 και Huguenot 2003. Ειδικά για την Ύστερη Κλασική και Ελληνιστική περίοδο, βλ. Alcock 1991.
- 33 Οι άλλες λύσεις που υπήρχαν στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. ήταν η καμάρα σε εκφορικό σύστημα και ο φανοειδής θόλος, που υιοθετήθηκαν στη Θράκη από τη Μικρά Ασία (Stoyanova 2011).
- 34 Alcock 1991.
- 35 Tzocher 2022, σ. 147–149.
- 36 Για μια πρόσφατη ανασκόπηση των γεγονότων εκείνης της περιόδου, βλ. Delev 2015.

Βιβλιογραφία

- Akarca 1952: Akarca A., «Mylasa'da Hellenistik Bir Mezar», *Belleten* 15 (1952), σ. 367–405.
- Alcock 1991: Alcock S. E., «Tomb Cult and the Post-Classical Polis», *American Journal of Archaeology* 95/3 (1991), σ. 447–467.
- Andreae 2004: Andreae B., «Die Tomba François. Anspruch und historische Wirklichkeit eines etruskischen Familiengrabes», στο A. Bernard / A. Hoffmann / F. Prayon / C. Weber–Lehmann (επιμ.), *Die Etrusker. Luxus für das Jenseits. Bilder vom Diesseits – Bilder vom Tod*, Μόναχο 2004, σ. 176–207.
- Antonaccio 1995: Antonaccio C. M., *An Archaeology of Ancestors: Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece* (Greek studies), Λάνχαμ, Μέριλαντ 1995.
- Ateslier–Aydm 2001: Ateslier–Aydm S., «Observations on an Early Classical Building of the Satrapal Period at Daskyleion», στο T. Bakır (επιμ.), *Achaemenid Anatolia: Proceedings of the First International Symposium on Anatolia in the Achaemenid Period; Bandırma 15–18 August 1997*, Λάντεν 2001.
- Borza / Palagia 2007: Borza E. N. / Palagia O., «The Chronology of the Macedonian Royal Tombs at Vergina», *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 122 (2007), σ. 81–125.
- Boyd 1978: Boyd T. D., «The Arch and the Vault in Greek Architecture», *American Journal of Archaeology* 82/1 (1978), σ. 83–100.
- Brecoulaki 2006: Brecoulaki H., *La peinture funéraire de Macedoine: emplois et fonctions de la couleur Ivo – Ile s. av. J.–C.* (Μελετήματα, 48.1), Αθήνα 2006.
- Büsing 1970: Büsing H., *Die griechische Halbsäule*, Βερολίνο 1970.
- Büsing–Kolbe 1978: Büsing–Kolbe A., «Frühe griechische Türen», *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 93 (1978), σ. 66–174.
- Cahill 1988: Cahill N., «Taş Kule: A Persian–Period Tomb near Phokai», *American Journal of Archaeology* 92/4 (1988), σ. 481–501.
- Carstens 2009: Carstens A. M., *Karia and the Hekatomnids: the creation of a dynasty* (British Archaeological Reports. International Series, 1943), Οξφόρδη 2009.
- Coldstream 1976: Coldstream J. N., «Hero-Cults in the Age of Homer», *The Journal of Hellenic Studies* 96 (1976), σ. 8–17.
- Coulton 1966: Coulton J. J., «The Treatment of re-entrant angles», *The Annual of the British School at Athens* 61 (1966), σ. 132–146.

- Coulton 1977: Coulton J.J., *Greek Architects at Work: Problems of Structure and Design* (Elek Archaeology and Anthropology), Λονδίνο 1977.
- Cristofani 1967: Cristofani M., «Ricerche sulle pitture della Tomba François di Vulci. I fregi decorativi», *Dialoghi di archeologia* 1 (1967), σ. 186–219.
- Стоянова 2002: Стоянова Д., «Гръцката врата в Тракия», στο Ρ. Гичева / К. Рабджиев (επιμ.), *Πιτύη: Studia in honorem Prof. Ivani Marazov*, Σόφια 2002, σ. 532–549.
- Danner 1989: Danner P., *Griechische Akrotere der archaischen und klassischen Zeit* (RdA Suppl., 5), Ρώμη 1989.
- Danner 1997: Danner P., *Westgriechische Akrotere* (Salzburger Studien zur Archäologie), Μάιντς 1997.
- Delev 2015: Delev P., «Thrace from Kotys I to Koroupedion», στο J. Valeva / E. Nankov / D. Graninger (επιμ.), *A Companion to Ancient Thrace*, Χόμπεκν 2015, σ. 48–58.
- Δεσποίνη 1985: Δεσποίνη Κ., «Ο τάφος της Κατερίνης», στο *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Περία*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 43–46.
- Dirschedl 2013: Dirschedl U., *Die griechischen Säulenbasen* (AF 28), Βιμπάντεν 2013.
- Fedak 1990: Fedak J., *Monumental Tombs of the Hellenistic Age: A Study of Selected Tombs from the Pre-Classical to the Early Imperial Era* (Phoenix. Supplementary volume, 27), Τορόντο / Μπάφαλο 1990.
- Haddad 2016: Haddad N.A., «Critical Review, Assessment and Investigation of Ancient Technology Evolution of Door Locking Mechanisms», *S.E. Mediterranean, Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16/1 (2016), σ. 53–74.
- Hatzopoulos 2008: Hatzopoulos M.B., «The Burial of the Dead (at Vergina) or the Unending Controversy on the Identity of the Occupants of Tomb II», *Tekmeria* 9 (2008), σ. 91–118.
- Heinz 2017: Heinz R., *Das Mausoleum von Belevi: Bauforschung* (Forschungen in Ephesos, 6.1), Βιέννη 2017.
- Hellström / Blid 2019: Hellström P. / Blid J., *The Andrones* (Labraunda, 5), Στοκχόλμη 2019.
- Henry 2010: Henry O., «Wood Reflections on Stone Tombs in Southwest Asia Minor», στο L. Summerer / A. von Kienlin (επιμ.), *Tatarlı: renklerin dönüşi*, Κωνσταντινούπολη 2010, σ. 2–21.
- Hill 1912: Hill B.H., «The Older Parthenon», *American Journal of Archaeology* 16/4 (1912), σ. 535–558.
- Huguenot 2003: Huguenot C., «La réutilisation des édifices funéraires helladiques à l'époque hellénistique», *Numismatica e antichità classiche. Quaderni ticinesi* 32 (2003), σ. 81–140.
- Huguenot 2020: Huguenot C., «Caractéristiques architecturales des tombes macédoniennes d'Asie Mineure», στο C. Berns / C. Huguenot (επιμ.), *Griechische Monumentalgräber. Regionale Muster und ihre Rezeption im ägäischen Raum in klassischer und hellenistischer Zeit*, Ντύρεν 2020, σ. 221–241.
- Jeppesen 2000: Jeppesen K., *The Quadrangle. The Foundations of the Maussolleion and its Sepulchral Compartments, The Maussolleion at Halikarnassos* (Reports of the Danish Archaeological Expedition to Bodrum; Jutland Archaeological Society publications, 15.4), Ώρχους 2000.
- Κανελλόπουλος 2019: Κανελλόπουλος Χ., *Λισός, Η Αρχιτεκτονική του Ασκληπείου* (Athens University Review of Archaeology, 2), Αθήνα 2019.
- Kitov 2003: Kitov G., «A Thracian Cult Complex near Starosel. Chetinyova Mogila in Light of the Investigations in 2000», στο L. Nikolova (επιμ.), *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe 2* (British Archaeological Reports. International Series, 1139), Οξφόρδη 2003, σ. 505–518.
- Κитов 2005: Китов Г., *Александровската гробница*, Βάρνα 2005.
- Kızıl 1996: Kızıl A., «Beçin Hellenistik Dönem Oda Mezarı», *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu* 6 (1996), σ. 255–271.
- Kottaridi 2020: Kottaridi A., «The Royal Necropolis of Aigai 2012–2013: Five New Royal Tombs and the Solution to an Old Problem», στο *Macedonian Fragments: From Aigai to the Hellenistic World*, σ. 27–35.
- Macridy 1911: Macridy T., «Un tumulus macédonien à Langaza», *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 26 (1911), σ. 193–215.
- Миков 1942: Миков В., «Происход на надгробните могили в България», *Годишник на Националния археологически музей* 7 (1942), σ. 16–31.
- Миков 1955: Миков В., «Происходът на куполните гробници в Тракия», *Известия на Археологическия институт* 19 (1955), σ. 15–48.
- Miller 1973: Miller S.G., «The Philippeion and Macedonian Hellenistic Architecture», *Athenische Mitteilungen* 88 (1973), σ. 189–218.
- Miller 1982: Miller S.G., «Macedonian Tombs: Their Architecture and Architectural Decoration», *Studies in the History of Art* 10 (1982), σ. 152–171.
- Miller 1993: Miller S.G., *The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Macedonian Tomb*, Μάιντς 1993.
- Μπέσιος 2010: Μπέσιος Μ., *Περιόδω Στέφανος: Πύδνα, Μεθώνη και οι αρχαιότητες της βόρειας Περίας*, Κατερίνη 2010.
- Μπούρας 1967: Μπούρας Χ., *Η αναστήλιωσις της στοάς της Βραυρώνος: τα αρχιτεκτονικά προβλήματα* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, 11), Αθήνα 1967.
- Norman 1984: Norman N.J., «The Temple of Athena Alea at Tegea», *American Journal of Archaeology* 88/2 (1984), σ. 169–194.
- Plantzos 2018: Plantzos D., *The Art of Painting in Ancient Greece*, Αθήνα 2018.
- Praschniker / Theuer 1979: Praschniker C. / Theuer M., *Das Mausoleum von Belevi* (Forschungen in Ephesos, 6), Βιέννη 1979.
- Roos 1972: Roos P., *The Rock-Tombs of Caunos. The Architecture* 1 (Studies in Mediterranean Archaeology, 34), Γκέτεμποργκ 1972.
- Roux 1961: Roux G., *L'architecture de l'Argolide aux I^{ve} et I^{lle} siècles av. J.-C.*, Παρίσι 1961.
- Schmidt–Dounas 2017: Schmidt–Dounas B., *Grab A und B von Katerini: ein alter Fund in neuem Licht*, Θεσσαλονίκη 2017.
- Shoe 1936: Shoe L.T., *Profiles of Greek Mouldings*, Κέιμπριτζ Μασαχουσέτης 1936.
- Σισμανίδης 1990: Σισμανίδης Κ., «Ανασκαφή ταφικού τύμβου στην Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης, Ένας νέος μακεδονικός τάφος», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1986 (1990), σ. 60–98.
- Σταματοπούλου 2010: Σταματοπούλου Β., «Πολυτελής ιπποσκευή από τη Μακεδονία», στο Δ. Τριαντάφυλλος / Δ. Τερζοπούλου (επιμ.), *Άλογα και άμαξες στον αρχαίο κόσμο: πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Ορεστιάδα 30 Σεπτεμβρίου 2006, Ορεστιάδα 2010*, σ. 231–253.
- Stamatopoulou 2016: Stamatopoulou M., «Forging a Link with the Past. The Evidence from Thessalian Cemeteries in the Archaic and Classical Periods», στο O. Henry / U. Kelp (επιμ.), *Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC*, Βερολίνο 2016, σ. 181–204.
- Stamatopoulou / Katakouta 2020: Stamatopoulou M. / Katakouta S., «Monumental Funerary Architecture in Thessaly in the Classical and Hellenistic Periods», στο C. Berns / C. Huguenot (επιμ.), *Griechische Monumentalgräber. Regionale Muster und ihre Rezeption im ägäischen Raum in klassischer und hellenistischer Zeit*, Ντύρεν 2020, σ. 148–173.
- Stinson 2008: Stinson P.T., «Lale Tepe: A Late Lydian Tumulus near Sardis. 2. Architecture and Painting», στο N. Cahill (επιμ.), *Love for Lydia: a Sardis Anniversary Volume Presented to Crawford H. Greenewalt, Jr.* (Archaeological Exploration of Sardis. Report 4), Κέιμπριτζ Μασαχουσέτης 2008, σ. 25–47.
- Stoyanova 2011: Stoyanova D., «Vault and Dome in Thracian Funerary Architecture», στο V. Nikolov / K. Bacvarov / H. Popov (επιμ.), *Interdisziplinäre Forschungen zum Kulturerbe auf der Balkanhalbinsel*, Σόφια 2011, σ. 335–355.
- Stoyanova 2015: Stoyanova D., «Tomb Architecture», στο J. Valeva / E. Nankov / D. Graninger (επιμ.), *A Companion to Ancient Thrace*, Χόμπεκν 2015, σ. 158–179.
- Theodossiev 2007: Theodossiev N., «The Beehive Tombs in Thrace and Their Connection with Funerary Monuments in Thessaly, Macedonia and Other Parts of the Ancient World», στο Δ. Καπλανίδου / Ε. Χιώτη (επιμ.), *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β': ανακινώσιες κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 14–19 Οκτωβρίου 2002*, Θεσσαλονίκη 2007.
- Tomlinson 1987: Tomlinson R.A., «The Architectural Context of the Macedonian Vaulted Tombs», *The Annual of the British School at Athens* 82 (1987), σ. 305–312.
- Tzochev 2022: Tzochev C., «The Architecture of the 4th-Century B.C. Monumental Tomb at Starosel», *Archäologischer Anzeiger* 2/2021 (2022), σ. 97–167, doi:10.34780/D5BI-H53T.
- Tzochev 2023: Tzochev C., «A Slight Change of Plan: Setting Lines as Evidence for the Building Process of the 4th century BC Tomb at Starosel», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 145/1 (2023), σ. 65–86.
- Τσιμπιδου–Αυλωνίτη 2005: Τσιμπιδου–Αυλωνίτη Μ., *Οι μακεδονικοί τάφοι του Αγίου Αθανασίου και Φοίνικα Θεσσαλονίκης: συμβολή στην εικονογραφία των ταφικών μνημείων της Μακεδονίας*, Αθήνα 2005.
- Venedikov 1974: Venedikov I., «L'origine des tombeaux à coupole», στο *Primus congressus studiorum thraciorum* (Thracia III), Σόφια 1974, σ. 203–205.
- Venedikov 1998: Venedikov I., «Thracian Royal Tombs», στο I. Marazov (επιμ.), *Ancient Gold: The Wealth of the Thracians. Treasures from the Republic of Bulgaria*, Νέα Υόρκη 1998, σ. 72–83.
- Winter 1982: Winter F.E., «Tradition and Innovation in Doric Design IV: The Fourth Century», *American Journal of Archaeology* 86/3 (1982), σ. 387–400.
- Χρυσοστόμου 2006: Χρυσοστόμου Π., «Ξωστική ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο της Πέλλας κατά το 2006: Οι ελληνιστικοί τάφοι», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 20 (2006), σ. 641–657.